

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

ULUG‘BEK HAMDAMOV, ABDUG‘OPIR QOSIMOV

JAHON ADABIYOTI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT-2017

UO‘K: 821(100)(075)

KBK: 83.3(0)ya7

H 24

ISBN 978-9943-5142-0-1

Ulug‘bek Hamdamov, Abdug‘opir Qosimov

“Jahon adaboyoti” o‘quv qo‘llanma.

T.: -«Barkamol fayz media» 2017, 352 bet.

“Jahon adabiyoti” fani talabalarga dunyo adabiyotining umumiy manzarasi, davrlari, yo‘nalishlari, sara namunalari, atoqli namoyondalari hayoti va ijodi, qolaversa, jahon adabiyotshunosligining asosiy mazmun-mohiyatidan saboq beradi. Mazkur o‘quv qo‘llanma yuqorida nazarda tutilgan yo‘nalishlar mazmunini o‘zida to‘la qamrab oladi.

Предмет «Мировая литература» рассматривает общую картину мира мировой литературы, направления, ярких отобранных представителей, литературных работ. Данное учебное пособие охватывает выше перечисленные направления в широком спектре.

The scientific discipline “World literature” defines general picture of world literature, main directions, life and literary biography of basic representatives, selected samples, moreover, it depicts the main sense of literature studies. This textbook covers above-mentioned directions in all perspectives.

Taqrizchilar:

f.f.d. prof. B.Karimov

f.f.d. prof. D.Qurinov

ISBN 978-9943-5142-0-1

KIRISH

Hozirgi globallashuv sharoitida, axborot texnologiyalarining tez sur'atda taraqqiy etishi, xususan internet tizimining har bir xonadonga kirib borishi bir qator ijobiy jihatlar bilan birga turli ko'rinishdagi ma'naviy-mafkuraviy tahdidlarni ham keltirib chiqar-moqdaki, yoshlarda ularga qarshi immunitetni shakllantirish dolzarb muammoga aylandi. Shu bois ta'lim tizimida adabiyot tarixi-ni o'rganish barobarida yoshlarning ma'naviy dunyosini boyitish, yuksak umum-bashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, kitobxonlik va mutolaa madaniyatini oshirishni talab etiladi. Shundan kelib chiqib, zamonaviy talablar bo'yicha yangi avlod o'quv adabiyot-larini yaratish, ularni ta'lim jarayoniga keng tatbiq etish, o'qitishning ilg'or texnologiyalaridan foydalanish davr talabidir.

Oliy ta'lim tizimida, asosan, filologik yo'nalishlar dasturiga kiritilgan "Jahon adabiyoti", "Jahon va turkiy xalqlar adabiyoti" singari fanlar bo'yicha o'zbek tilida darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratish masalasi ham o'ta dolzarb hisoblanadi. Chunki jahon adabiyoti bilan tanishish o'z milliy adabiyotimizni munosib baholash imkonini beradi. Oliy ta'lim sohasidagi islohotlar o'quv dasturlari, darslik va uslubiy qo'llanmalarni zamon talablari asosida qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi PF-4797-sonli qarori asosida tayyorlangan.

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ta'limning ijtimoiylashuvi bo'limida ko'rsatib o'tilgan talaba-yoshlarning adabiy-estetik dunyoqarashini boyitish, ularda go'zallik tuyg'ularini shakllantirish adabiyotning tarixiy va nazariy xususiyatlarini jamiyatimizda olib

borilayotgan ishlar orqali amalga oshirishga qaratilganligi bilan belgilanadi. Zero, mamlakatimiz Prezidenti ta'kidlaganidek, "Bugun biz yashayotgan Internet va yuksak texnologiyalar asrida adabiyot va san'at, madaniyatimizning o'rni va ta'sirini nafaqat saqlab qolish, balki qanday qilib uni kuchaytirish mumkin, degan to'g'ri va odilona savollar barchamizni, birinchi navbatta, xalqimizning eng ilg'or vakillari bo'lgan ijod ahlini o'ylantirishi zarur..."¹ Shu jihatdan, o'z millati adabiyoti bilan bir qatorda Jahon adabiyotining sara namunalarini o'qib tahlil qila oladigan yetuk adabiyotshunos, tarjimon va murabbiylar yetishtirish juda muhimdir.

O'quv qo'llanma adabiy-estetik qadriyatlarining milliy va umum-bashariy jihatlari, jahon adabiyoti tarixini o'rganishning millat hamda jamiyat ravnaqidagi o'rnini talabalarga tushuntirish, ularda badiiy asarni to'laqonli tushunish, tahlil va tadqiq etish malakasini hosil qilish, jamoatchilikni jahon adabiyotidagi mazmun va shakl, mavzu va g'oyaning mohiyati bilan tanishtirishga ko'maklashish, jamiyatning ma'naviy manzarasini adabiy-nazariy tafakkur orqali aks ettirish, jahon adabiyoti durdonalarini chuqur o'rganish orqali talabalarining badiiy tafakkurini o'stirish borasida ko'rsatmalar beradi.

Yangi fan dasturi asosida jahon adabiyoti tarixi bo'yicha oliy o'quv yurti talabalari uchun yagona o'quv adabiyotini tanqidiy yondashgan holda qayta ishlab chiqish vaqti allaqachon yetdi. Chunki chet el adabiyoti tarixi bo'yicha shu kungacha foydalanib kelingan adabiyotlar ham qisman bo'lsa-da zamon talabiga javob bermay qoldi. Ayniqsa, antik davrdan XXI asrgacha bo'lgan adabiyot tarixidan yagona qo'llanmaning yo'qligi talabalarga noqulayliklar tug'dirib kelmoqda.

Taqdim etilayotgan kitobda ana shu bo'shliqni to'ldirishga, jahon adabiyoti tarixiga hozirgi zamon nuqtayi nazaridan baho berishga baholi qudrat harakat qilindi. O'quv adabiyotining asosiy

¹ Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустахкам пойдеворидир / Халк сўзи. 2017. 4 авг.

maqsadi talabalarga jahon adabiyotida sodir bo'lgan barcha jarayonlar haqida to'liq va batafsil ma'lumot berish emas. Chunki ushbu o'quv predmeti uchun ajratilgan dars soatlari ham chegaralangan. Maqsadimiz jahon adabiy jarayonining muhim jihatlari, uning asosiy vakillari haqida ma'lumot berish, bo'lajak filolog, tarjimon va pedagoglarga ushbu adabiyotni o'rganishlarida ko'mak berishdan iborat. Talabalarda xorijiy mamlakatlar adabiy jarayoni haqidagi tasavvurni shakllantirish murakkab va mas'uliyatli vazifa sanaladi. Xorij adabiyotini yaxshi bilish, tahlil qila olish ko'nikmasi qiyoslash orqali o'zbek adabiyotini yanada teran his qilishga yordam beradi.

Qo'lingizdagi kitob ana shu mas'uliyatli vazifani ado etish maqsadida yaratildi. Qo'llanmadagi yozuvchi-shoirlar haqidagi ijodiy-biografik ma'lumotlarga tartib berishda, qo'yilayotgan muammolar qamrovini kengroq olishda N.Tronskiy, A.Jirmunskiy, O. Gasset, Y. Borev, V. Lukov, A.Alimuhammedov, O.Qayumov, Q.Azizov, D. Zatonskiy, X. Boltaboyev, M. Mahmudov, Q. Yo'ldoshev, M. Xolbekov, D. Quronov singari mualliflarning darslik, qo'llanma va tadqiqotlari hamda xorijiy manbalarga (3 qismdan iborat "World literature", Laura Getty, PhD, Kyoughye Kwou, PhD) murojaat qilindi.

Qo'llanmaning avvalgilardan farqli tomoni G'arbiy Ovrupa va Amerika adabiyotidan tashqari, talabalarning dunyo adabiyoti bo'yicha tasavvurlarini boyitishga yo'naltirilgan yangi mavzular kiritilganligida ko'rinadi. Xususan, "Qadimgi Sharq adabi-yoti", "Mif va badiiy ijod", "Avstraliya, Okeaniya, Afrika, Kanada mamlakatlari adabiyoti", "Modernizm", "Postmodernizm", "Jahon adabiyotining zamonaviy muammolari" singari mavzularga oid ma'lumotlarning bayon etilganligi talabalarning mazkur fan bo'yicha to'liqroq tasavvurga ega bo'lishiga yordam beradi, deb umid qilamiz.

Jahon adabiyoti bo'yicha umumiy o'quv qo'llanma o'zbek tilida ilk bor nashr etilayotganligi uchun ayrim kamchiliklarning uchrashi ehtimoldan xoli emas. Mualliflar qo'llanma yuzasidan bildirilgan fikr va mulohazalar uchun avvaldan minnatdorchilik bildiradilar.

QADIMGI SHARQ ADABIYOTI

REJA:

1. **Shumerlar – sivilizatsiya beshigi.**
2. **Mixxatlardagi tarix.**
3. **“Bilgamish” dostoni.**
4. **Akkadlar: Bobil va Ossuriya adabiyoti.**
5. **Qadimgi Misr adabiyoti.**
6. **Avesto – Markaziy Osiyo va Eronning mushtarak yodgorligi.**
7. **Qadimgi hind eposlari.**
8. **Xitoy ierogliflaridagi adabiyot. Konfutsiy va Dao qonunlari.**

Tayanch soʻz va iboralar: shumerlar, akkadlar, Bobil, Ossuriya, Bilgamish, Avesto, Mahabhorat, Ramayana, Panchatantra, Kalila va Dimna, piramidalar kitobi, sarkafaglar kitobi, marhumlar kitobi, Konfutsiy va Dao qonunlari.

Shumerlar. Yaqin-yaqin vaqtlargacha bashariyatning madaniyat oʻchogʻi Gʻarb, qadim Yunoniston, qadim Rim deb kelindi, shunday bilindi, shunday talqin etildi. Ming yillar mobaynida shu qarashga suyanilib, madaniy, maʼnaviy, ilmiy ishlar yurgizildi. Ijtimoiy fanlar boʻyicha tadqiqotlarning indallosi mazkur qarash boʻldi. Albatta, buning oʻziga yarasha asosli sabablari bor boʻlib, ilmning qoʻli yetib borgan joy – Zevs rahnomaligida ilohlar makon tutgan Olimp togʻini oʻz bagʻriga olgan Yunoniston edi. Ammo keyingi, qariyb, bir asr davomida yangi arxeologik qazishmalarda qoʻlga kiritilgan topilmalar natijasida ilgari surilayotgan ilmiy fikrlar yuqoridagi qarashning umri bitganligini, ilk madaniyat oʻchogʻi antik madaniyat emas, balki Sharq ekanligini koʻrsatmoqda. U ham boʻlsa, shumerlar dunyosi, shumerlar madaniyati, shumerlar adabiyotidir. Ushbu xulosaga

ham olimlar birdaniga kelgani yo‘q, albatta. Yangilikni birdaniga tan olmagan, tan olishni istamagan olimlar talay bo‘ldi, ular haligacha bor. Bu orada dogma qarashlarga tahrir kiritadigan olamshumul ahamiyatga molik topilmalar, ilmiy izlanishlar ko‘payaverdi. Natijada amerikalik olim Samuel Kramerning “Tarix Shumerda boshlanadi”² degan tadqiqot kitobi dunyo ilmiy jamoatchiligi e‘tiborini shumerlarga qaratdi. Axir, bir necha ming yillar mobaynida insoniyat tarixda bunday xalq yashab o‘tganini bilmas edi-da. Faqat XIX asrga kelib, Babil (Vavilyon) mixxatlarining siri ochilgandagina olimlar shumerlar haqida ilk kez xabar topishdi.

Shunday qilib, shumerlar madaniyatidan so‘z ochguvchi mixxatlar bashar ahlining madaniyat beshigi Yunoniston emas, balki shumerlar ekanini isbot qildi. Toir Eftining Rossiyada amalga oshirgan, O‘zbekistonda chop etilgan “Shumerlar va etruslar – insoniyat tamadduni ibtidosidagi qadimiy turkiylar”³ deb nomlangan tadqiqoti so‘nggi yillarda yaratilgan va ayni shu masalaga ko‘p jihatdan oydinlik kiritishi mumkin bo‘lgan tadqiqotlardan yana biri hisoblanadi. Kitobcha shumer mixxatlarini o‘qigan va shumer tilining turkiy til bilan genetik qarindoshligini aniqlagan Genri Roulinson, Yuliusa Opperto, Arno Peblya va Samuel Nao Kramer xotirasiga bag‘ishlanadiki, shuning o‘zidayoq bu kitobning yo‘nalishi, ahamiyati yaqqol ko‘zga tashlanadi. 2012-yilda Toshkentda o‘zbek olimi Zoyir Ziyotovning “Shumerlar va Turon qavmlari”⁴ degan kitobi nashr etildi. Kitob bejiz bunday nomlanmagan. Unda bashariyatga tamaddun eshiklarini ilk ochgan shumerlar bilan Turon qavmlari o‘rtasidagi aloqaga ishora qilinmoqda. Albatta, shumerlarning kelib chiqishi haqida bir-birini inkor va tasdiq etadigan ko‘plab qarashlar borligini yodda tutmoq kerak⁵.

² История начинается в Шумере. – Москва: Наука, 1991.

³ Шумерцы и этруски – древние тюрки у истоков человеческой цивилизации. – Тошкент: Нисо полиграф, 2013.

⁴ Шумерлар ва Турон қавмлари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012.

⁵ Qarang: Эргашев Ш. Қадимги цивилизациялар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.

Shumer tamadduni hozirgi Iroq territoriyasida joylashgan ikki daryo oralig'ida paydo bo'lgan. Bu daryolarning nomi Dajla (Tigr) va Frot (Yefrat) dir. Lekin olimlarni “shunday katta tamaddunni barpo etgan xalk, shaharlar qayerga g'oyib bo'ldi?” degan savol o'ylatib keladi. Chindanam, ular qayerga ketishgan? Undan ham qizig'i, shumerlar qayerdan kelishgan? Ular kim o'zi?.. Yuqorida nomlari zikr etilgan tadqiqotlar bashar ahlining tarix haqidagi qarashlariga jiddiy tahrirlar kiritadi, uni o'ylashga, fikr yuritishga chorlaydi. Ulardan kelib chiqadigan xulosalardan asosiysi shuki, dunyo tamaddun o'choqlaridan biri, balki eng qadimiysi bo'lmish shumerlar madaniyati hamda shumerlarning qadim ajdodlari turkiy qavmlardir. Ayniqsa, Toir Eftining “Shumerlar va etruslar – insoniyat tamadduni ibtidosidagi qadimiy turkiylar” nomli tadqiqotida bugun Markaziy Osiyoda yashayotgan o'zbeklar, qozoqlar, turkmanlar, qirg'izlar, Kavkazdagi ozarbayjonlar, Turkiyadagi turklar va boshqa turkiy qavmlar bilan shumerlarning ildizi bir ekanligi to'g'risidagi fikr har tomonlama himoya qilinadi. Buning qay darajada haqiqat ekanligini hali yangidan yangi ilmiy tekshirishlar aytib beradi, lekin nima bo'lganda ham shumerlar madaniyatining borligi va u hozirgacha topilgan madaniyatlar ichida eng qadimiysi ekanligining o'ziyoq uning barcha madaniyatlarning sarchashmasi mavqeyiga olib chiqadi.

O'zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidovning “O'zbekim” qasidasida shunday satrlar bor:

*Tarixingdir ming asrlar
Ichra pinhon o'zbekim.
Senga tengdosh Pomiru
Oqsoch Tiyonshon o'zbekim.*

Xalqi tarixidan faxr hissini tuygan, uni behad sevgan shoir bu she'ri bilan “Ey o'zbekim, sening tarixing ko'hna Pomiru Tiyonshonga teng!” demoqda. Ammo she'r yozilgan payt – sobiq

sho'rolar imperiyasi davrida shumerlar haqida ko'p gapirilmas, shumerlarning turkiy qavmlarga aloqasi haqida, boz ustiga, lom-mim deyilmas edi. Shuning uchun ham "O'zbekim" qasidasida tarixning shumerlar qismiga e'tibor qilinmaganini to'g'ri tushunish lozim. Binobarin, shoir Erkin Vohidov "O'zbekim" qasidasini bugun yozganda, shumerlarni chetlab o'tmasligi haqiqatga yaqin. Chunki she'rda tilga olingan O'rxun-yenisey obidalari eramizning VI va VII asrlariga to'g'ri keladi, shumerlar tarixi esa eramizdan oldingi to'rt minginchi yillarning ikkinchi yarimiga borib taqaladi. Oradagi farq juda katta. Bugungi sana bilan shumerlar ilk paydo bo'lgan davr orasidagi farq esa, ayrim olimlarning qayd etishicha, qariyb 6000-yilga teng.

Xo'sh, qanday asoslarga tayanilib, shumerlar turkiylarning ajdodi degan inqilobiy fikr maydonga tashlanmoqda? Avvalo, tilga. Shumerlar va turkiy tillar orasidagi qarishdoshlikka. Ma'lumki, sobiq sho'ro davrida shumer tilining turkiy tillar bilan solishtirilishiga qarshilik qilib kelingan edi, bu qarash hozirgacha postsovet terri-toriyasida saqlanib qolgan. "Nima uchun?" degan savol tug'iladi. Balki qadim tamaddunning ildizlari bilan turkiy xalqlar ildizlaridagi qarindoshlikni, demakki, turkiylarning dunyoga ilk madaniyat bergan xalqlardan bo'lib chiqishini qabul qilish birdaniga oson kechmagandir. Lekin, baribir, oyni etak bilan yopib bo'lmaydi. Nihoyat, ming-ming yillar osha bo'lsa-da, bu borada dadil ilmiy fikrlar o'rtaga tashlandi: AQSh va Ovrupa olimlari bunday to'siqlarni yengib o'tib, ilk bor bu ishga qo'l urdi, shumer-etruslarning turkiylardan kelib chiqqanini isbotlaydigan qator dalillarni ilmiy jamoatchilikka ma'lum qildi. Etruslar Italiya madaniyatiga asos solgan xalq ekanligini, yana shumerlar, etruslar va qadimgi Misr xalqlarining ruhiy aloqadorligi haqida ham kitobda so'z yuritiladiki, bularning bari turkiy xalqlar tarixining naqadar ajabtovurligiyu teran tomirlarga egaligidan xabar beradi.

Javoharlal Neru 1955 va 1961-yillarda O'zbekistonga kelganida olgan taassurotlarini "Hindistonning kashf etilishi" kitobida

qoldirgan edi. Kitobda aytilgan quyidagi ma'lumotga e'tibor qiling: "Mening asl urug' – aymog'im kelib chiqishi jihatidan kashmirlik hisoblanadi. Kashmirga bundan 4300-yil avval O'rta Osiyodan kelganlar sug'orma dehqonchilikni yo'lga qo'yib, yangi yerlar ochganlar, ekinzorlarni tashkil etib, xo'jalik yuritishni yo'lga qo'yanlar va bu bilan dunyo tamaddudini rivojiga katta hissa qo'shganlar. Bu haqda olimlarimiz tomonidan chuqur kuzatishlari asosida ko'plab asarlar yozilgan"⁶. Chindan ham shumerlar hozirgi Iroq territoriyasida joylashgan ikki daryo oralig'ida eramizdan oldingi 4 va 3 ming yillik oralig'ida o'z madaniyatiga asos solib, taxminan m.o. 1750-yillargacha hukm surgan. Keyin tashqi kuchlar ta'sirida sekin-asta parchalangan. Bu parchalarning bir qismi Misrga, bir qismi Hindistonga, bir qismi esa Italiyaga o'tib ketadi. Bir qismi ikki daryo oralig'ida qoladi. Javoharlal Neru ilgari surayotgan 4300-yil oldingi o'rta osiyoliklar haqidagi fikr 4000–5000-yil nari-berisida shumerlarning dunyoga o'tkazgan ta'sirini yodga soladi.

Dunyoda birinchi yozuv shumer mixxatlari hisoblanadi. Mixxatlar loydan yasalgan g'ishtchalar (tablitsalar)ga bitilgan. U keyingi 100 yil ichida topilgan. Manbalar Bobil (Vavilyon) madaniyati tilidan tashqari bus-butun holda shumerlardan (mixxatlardan) ko'chirilgani aytiladi. Demak, Bobil dunyoga madaniyat berdi, deganda bu madaniyatning asli shumerlarga oid ekanligi endi ayon bo'lib qoldi. Shumerlar deyarli hamma narsani ilk bor yaratganlar. Dunyoning yaratilishi haqida miflar to'qishgan, dehqonchilik, chorvachilik, ustachilikni kashf qilishgan. Qum va tuproqdan g'ishtlar yasab, imorat solishni eplashgan. Yana savdo-sotiqni, ayirboshlashni, o'rmonchilikni puxta egallashgan, urush va tinchlik, sulh va uning shartlarini, er va xotin haqlarini yaxshi tushunib, kerak bo'lganda ularning huquqlarini hozirgi notarial idoralarda amalga oshirilganidek, qonun bilan himoyalab qo'yishgan, deyiladi manbalarda.

⁶ Шумерлар ва Турон қавмлари. – Тошкент: Мумтоз сўз. 2012. – Б. 13.

Shumerlar adabiyoti

Taxminan 5–6 ming yil muqaddam shumerliklar dunyo miqyosidagi toshqin to‘g‘risida yozishgan. Mixxatlar bular haqida, yana ilk kemani kim qurganligi haqida, toshqin haqida batafsil ma‘lumot beradi. Shumerlar eposlar, dostonlar, qo‘shiqlar bitishgan. Ulardan namunalar saqlanib qolgan. Masalan, “Bilgamish” dostoni. Bu asarlarda olam va odamni Tangri yaratganligi haqida kuylanadi. Qizig‘i shundaki, “Injil”dagi hikoyalar “Bilgamish”dagi hikoyalar bilan judayam o‘xshash. Olimlarning fikricha, “Injil”dagi ayrim hikoyalar shumer hikoyalari ta‘sirida bitilgan. Bu ish mixxatlarni ko‘chirib oluvchilar tomonidan amalga oshirilgan bo‘lsa kerak, deb taxmin qilinadi. “Injil”da nomlari zikr etilgan Nuh, Muso, Yoqub haqidagi rivoyatlarning ilk namunalari aynan shumerlar adabiyotidan, o‘sha mixxatlarga bitilgan rivoyatlardan topilgani bugungi o‘quvchini lol qoldiradi. Yana aytish joizki, asarga qiyosiy tipologik mezonlar bilan yondashilganda, dunyo xalqlarining ko‘pgina eposlarining ildizlarini ham aynan “Bilgamish” dostonidan topish mumkin bo‘ladi. Chunonchi, Homerning “Iliada”, “Odissey”, hindlarning “Maxobxorot”, “Ramayana”, o‘zbek xalqining “Alpomish” va boshqa shuning kabi ko‘plab dostonlar ildizlari aynan “Bilgamish”ning tuproqlaridan suv ichadi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

“Bilgamish” dostoni

Shumerlar sivilizatsiyasi topilganda, ular yashagan joylarda arxeologik qazishmalar olib borishar ekan, olimlar bu qadar katta xazinaga duch kelishini hatto tasavvur ham qilmagan edilar. Turli-tuman ro‘zg‘or buyumlari, ish va harbiy qurollar, g‘ishtlar kabilardan tashqari, ko‘pdan ko‘p osori atiqalar, o‘sha davr kishilarining nafaqat turmush tarzidan, balki ulkan ma‘naviy hayotidan ham xabar berib turar edi. Topilgan yozma yodgorliklarning aksariyati hozirda dunyoning ko‘plab muzeylariga tarqab ketgan. Ularning umumiy

soni taxminan 1 mln.dan ortiq deyiladi manbalarda. Yozma yodgorliklar (asosan, mixxatlar) ning taxminan 90–95 foizi xo‘jalik yuritish bilan bog‘liq bo‘lsa, qolgan qismi shumer adabiyotiga tegishlidir. S.Kramerning fikricha, badiiy asar bitilgan taxtachalar 5000 tadan ziyoddir. Shumerlar adabiyoti haqida o‘zbek olimi Zoyir Ziyotov shunday yozadi: “Shumer adabiyoti o‘zlari zamonida yozilgan “sof shumer” asarlariga va shumerlarning merosi sifatida, albatta, ularni ulug‘lab yozilgan keyingi toifa asarlarga bo‘linadi”. Xo‘sh, Nineviyada ilk topilgan “Bilgamish” dostoni qaysi toifa asarlarga kiradi? Z.Ziyotov keyingi toifaga deydi. Lekin, shunday bo‘lsa-da, doston shumerlar madaniyati negizida paydo bo‘lganiga ko‘ra, uni shumer adabiyoti sirasida ko‘rish va qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Chunki doston yoshini m.o. 2600–2700-yil deb belgilanishiga qaramay, uning dastlabki sof shumerlar variantini olimlar 3700-yil deb bilishadi. Bundan tashari, dostonning dastlabki og‘zaki variantining yoshi 4500-yildan 6000-yilga qadar tarix bag‘riga qirib ketishi haqida qarashlar mavjud. Zero, Bilgamish tarixiy shaxs bo‘lib, 4500–6000-yillar muqaddam Mesopotamiyadagi Uruk (Erex) shahrining birinchi sulolasi tarkibidagi hukmdorlardan biri o‘laroq yashab o‘tgan. Bilgamish Shumerda shu darajada mashhur shaxs bo‘lganki, tiriklik chog‘laridayoq u haqda afsonalar to‘qilgan. Dostonning bir qancha syujet chizig‘i mavjud. Biz hozir shulardan bittasiga – 11 chi bitikka qisqacha to‘xtalamiz. Shuning o‘ziyoq bu Sharq dostonining nechog‘li ahamiyatli ekanini, tarixiy, adabiy va estetik qiymatini, o‘rmini yaqqol ko‘rsatishga kifoya qiladi. “Bilgamish” dostonining Shumer va Bobil variantlari bor bo‘lib, ular bir-birlaridan syujet chiziqlari borasida farq qiladi.

O‘n birinchi bitik

“Bilgamish” dostonining 11-bitigi 11 ta taxtachani egallaydi va u juda yaxshi saqlanib qolgan. Xo‘sh, taxtachada nima bitilgan? Ilk bor angliyalik tadqiqotchi Smit tomonidan o‘qilgan taxtachada

shunday yozuvlar bor edi: “Nizir tog‘iga kelib kema to‘xtadi. Shunda men kaptarni uchirib yubordim. Kaptar uchib ketdi va qo‘nishga joy topolmay kemaga qaytib keldi”. Bu jumlar nasroniylarning muqaddas kitobi – “Injil”dagi Nuh to‘foni voqeasini yodga solardi. Bu o‘xshashlikdan avvalo olim, keyin voqeadan xabar topgan dunyo afkor ommasi hayratga tushdi. Navbatdagi tadqiqotlar esa muqaddas kitoblarda zikr etilgan ayrim rivoyatlarning ildizlari aynan shumerlar sivilizatsiyasidan qolgan taxtachalardagi yozuvlar mazmuni bilan uyg‘un ekanligini ko‘rsatdi. Bu uyg‘unlik esa jahon aro olamshumul voqea bo‘lib tarqaldi.

Xullas, “Bilgamish” dostoni 11-bitigining qisqacha mazmuni quyidagicha edi:

Bilgamish hayot suvini qidirib, dunyoning hech kim yashamaydigan chekka bir joyiga borib qoladi va u yerda donishmand Pir Napishtimga duch keladi. Bilgamish undan: “Menga o‘xshaysan-u, nega bu yerlarda hamma narsadan voz kechib yuribsan?” deya so‘raydi. Shunda donishmand Pir Napishtim Bilgamishga javob aytadi: “Men senga barcha sirni ochaman, Bilgamish, ma‘budlarning hukmini ham yashirib o‘tirmayman. Sen Frot yoqasidagi Suripak (Shuruppak) shahrini bilarsan... U yerda ma‘budlarning miyasiga dunyoni suvga bostirish kelib qoldi. Buyuk ma‘budlar kengash qurdilar, kengashda ularning bobokalonlari ma‘bud Anu, ularning maslahatchisi, qattiqqo‘l ma‘bud Bel (dunyoni suvga bostirish fikri shuning miyasidan chiqqan), ularning qirg‘in keltiruvchi arvohi ma‘bud Ninib, ularning sarkardasi ma‘bud Nergal, jahonning hukmdori bor edi. Ma‘bud Ea, bundan chiqib, ma‘budlarning hukmlarini, kambag‘allarga ham, boylarga ham barobar yetkazar edi: “Kulba! Qamish kulba! Qasr, g‘ishtin qasr! Tingla, kulba! Qasr, tingla! Suripaklik Ubartutuning o‘g‘li! Uyni yiqit-da, kema yasa, molmulkingni tashla, joningni saqla! Boyligingdan voz kech, hayotingni qutqar. Kemaga turli navdan, hayot urug‘laridan ortib ol o‘zing bilan. Kema eniga ham, bo‘yiga ham, pastga ham cho‘zilib ketaversin. Dengizdan bemalol suzib ketaversin”. (A. Fayzullo tarjimai).

Kemani qurgan inson Pir Napishtimning o‘zi edi. Bitikda to‘fonning batafsil tasviri beriladi. Olti kun jala quyadi, deyiladi. Yettinchi kun to‘xtaydi. (Bu tasvirlar Nuh to‘foni, dunyoning yaratilishi muddati haqidagi “Injil”dagi rivoyatlarni esga soladi. Qur’onda ham bu haqda alohida oyatlar keltiriladi). Ma’bud Ea Pir Napishtimga deydi: “Kechqurun bo‘rilar hukmdori dahshatli jala yuborganida kemaga kirib ol-da, eshikni mahkam yop”... To‘fonning birinchi kuni... (ikki-uch qatorni o‘qib bo‘lmaydi)... Bamisoli odamlar bilan qirg‘inbarot jang o‘yini o‘ynayotgandek... Aka ukaga qaramaydi; odamlar bir-birini o‘ylamaydi. Osmondagi ma’budlarning o‘zlari ham qo‘rqib ketishgan, ular ma’bud Anu (arshi a’loda) uyiga berkinib olishgan; ko‘ppak katagiga pusib kirganday, ma’budlar falak qafasi ichiga kirib g‘ujanak bo‘lib olganlar. Alamdan Pir Napishtim qattiq faryod soladi: “Evoh!.. Atrofga alanglardim: Hamma yoq dengiz edi! Bir kecha-kunduzdan keyin orolga o‘xshagan bir joyga suzib chiqdim. Kema Nizir tog‘i (Qur’onda Judiy tog‘i deyiladi) tomon suzib kelardi. Nizir tog‘i uni tutib qoldi va kema endi chayqalmayotgandi”. yettinchi kun Pir tongda kabutarni qo‘liga olib uchi-radi. Keyin qaldirg‘ochni, keyin qarg‘ani. Kabutar va qaldirg‘och qaytib keladi, lekin qarg‘a qaytmaydi. Tog‘ ustiga qo‘nib don yeya boshlaydi. Ular xalos bo‘lgan edilar.

Shunda dunyoni suv bostirgan ma’bud Bel darg‘azab bo‘ladi. “Tirik qolganlar qanaqa maxluqlar o‘zi?! Bitta ham odam bolasi tirik qolmasligi kerak!” Ea deydi: “Sen – ma’budlarning qudratli rahnamosisan. Ammo ma’bud degani ham odamzot usgiga shunaqangi balo-qazo to‘fonni yuboradimi? Gunohkor o‘z gunohi, qotil o‘z qilmishi uchun jazolanishi kerak, bu to‘g‘ri, ammo sal insof qilsangchi, hammani qirib tashlash yaxshimi? Hamma butunlay qirilib bitmasdan bundoq rahming kelsin!..” Shunda Bel o‘ziga keladi. Pir Napishtim aytadi: U (Bel) kemaga chikdi, qo‘limdan tutdi va o‘sha yoqqa boshladi; xotinimni ham birga yetakladi, uning qarshisida tiz cho‘kishga majbur qildi; bizga murojaat qilib, o‘rtamizga turib oldi va bizni duo qildi: “Shu paytgacha Pir Napishtim (banda) inson

edi, endi u ham, xotini ham bizga o'xshab ma'budlar sirasiga kiradi. Pir Napishtim olis yoqlarda, daryolarning mansablarida istiqomat qilsin... Ular meni qo'llariga ko'tardilar-da, olisdagi yurtlarga, daryolarning mansablariga olib ketdilar”.

“Bilgamish” dostonining bu matni fanda “Nineviya” varianti deyiladi... Bu nusxa ham shumerlarning asl nusxasidan emas, balki eski Bobil variantidan olingan va to'ldirilgan nusxadir. Asl shumer nusxasi bu nusxadan va “Injil”dan ikki ming yillar oldin yozilgan edi, og'zaki holda og'izdan-og'izga o'tib yurgani esa undan ham ilgari paydo bo'lgan, deb yozadi o'zbek olimi Zoyir Zayitov (“Shumerlar va Turon qavmlari”).

Bilgamishni G'arbda Gilgamish deyishadi. Hatto rus manbalarida ham shunday keladi. Nega? T. Eftining fikricha, bu ish chalg'itish uchun atay qilingan. Axir, Bilgamish so'zining o'zagi “bilge”, ya'ni “bilim”dan olingan. Bilgamish degani bilimlar egasi, hamma narsani bilguvchi ma'nosiga keladi va bu so'z, shubhasiz, turkiy so'zdir. Doston bosh qahramonining ismi turkiycha bo'lib, u turkiyda ana shunday chuqur ma'noni bildirar ekan, demak, Gilgamishning asli Bilgamish ekanligi dunyo sivilizatsiyasining avvalida turkiylarning kelishini ko'rsatar edi. Ammo bu qarashni qabul qilish ko'pchilik olimlar uchun albattaki oson emasdi.

Aytilganlardan ko'rinib turibdiki, Sharq adabiyoti namunasi bo'lmish “Bilgamish” dostoni shu choqqacha G'arbu Sharq, Shimolu Janub sarhadlarida yaratilgan epik dostonlarning debochasi bo'lib, uning syujetidan keyinchalik juda ham ko'plab boshqa asarlar, jumladan, dostonlar dunyoga kelgan.

Akkad adabiyoti. Akkad – Mesopotamiyadagi Frot daryosi bo'yida joylashgan shahar. Sargonakkad II podshohligi davrida poytaxt bo'lgan. Akkad atamasi shu nomdan olingan. M.a. III mingyillikda semit tillariga mansub aholi Mesopotamiyaga ko'chib o'tgan, ular dastlab mamlakat janubida joylashgan bo'lsa-da, vaqtlar o'tib kengaygan va butun mamlakat Akkad nomini olgan. Akkad so'zi shahar, mamlakat va qavm ma'nolarini bildiradi. Mesopotamiyada

Akkad davri deb yuritilgan vaqt m.a. 2350–2150-yillar orasiga teng keladi, deyiladi manbalarda.

Qadimgi Bobil va Ossuriya adabiyotiga nisbatan Akkad adabiyoti nomi qoʻllanilgan. Bu adabiyotning ildizlari shumerlar adabiyotidan suv ichadi. Akkad adabiyoti m.a. III mingyillikda oʻzining ilk yozuvlariga ega boʻlgan. Vaqtlar oʻtib shumer tili va adabiyoti oʻz oʻrnini aynan akkad tili va adabiyotiga boʻshatib bergan. Hozirgi kunimizgacha yetib kelgan matnlarning bir qismi mualliflari saqlanmagan. “Bilgamish” dostoni akkادلarda ham boʻlgan. Bu variantning badiiy jihatdan ancha baland saviyada ekanligi qayd etiladi. “Enuma elish” dostoni dunyoning yaratilishi, iloh Erra haqidagi doston esa vaboga qarshi kurash haqidadir. Ammo Akkad miflaridan joy olgan ilohlar timsollari shumer mifologiyasidagi ilohlar proobrazlari vositasida yaratilganligi ularning asl manbasi (shumerlar) haqida yyyetarlicha maʼlumot beradi. Xususan, quyosh maʼbudi Shamash shumerlardagi Utgudan, Ishtar esa Inannadan taʼsirlanib yaratilgan.

Bobil adabiyoti namunalari sifatida “Inanna yer ostida”, “Bobil teoditsiyasi” kabi dostonlarni sanash mumkin. “Bobil teoditsiyasi” falsafiy doston boʻlib, u shartli nomlangan. Qadimshunoslar dostonni miloddan avvalgi 1400 va 800-yillar orasida yozilgan, deb taxmin qilishadi. Asarda hayotda koʻp qiynalgan oddiy bir hasratchi odam bilan donishmand oʻrtasidagi savol-javob bayon etiladi. Tus-huncha hosil qilish uchun quyidagi qisqa parchaga nazar tashlash kifoya:

Hasratchi:

Ey dono, quloq sol, aytib beray Koʻnglimdagi qaygʻu-alamni.

(Men quling) ey dono, seni sharaflay, Dunyoda sen kabi dono qaydadir?

Senga teng keluvchi olim qaydadir? Maslahatchi qani? Dardimni aytsam. Kamina oilada kenjasi edim, Otamdan ayrildim taqdir hukmi-la. Borsa-kelmas tomon onam ham ketdi. Himoyasiz qoldim yetimlik ila.

Dono do'st:

Do 'stim, aytganlaring qayg'uli holdir, Lekin sen baribir yaxshi niyat qil. Oqil odam bo'lu tentak bo'lmagil, Ochiq chehrali bo'l, g'amga botmagil. Hammaning ota-onasi ketar bir kuni "Xubur" daryosidan nari – sohilga...

Hasratchi:

Do 'stim, qalbing daryo, suvlari doim Mavjlanguvchi dengizga mengzar. Sendan so'raydigan gaplarim ko'pdir. Omad yuz o'girdi, quvvatdan qoldim, G'amu hasrat ichra hayotdan toldim.

Dono do'st:

Aqling joyida-ku, so'zlaring chalkash, Chiroyli chehrangni ko'rga o'xshatma.

Ne tilasang, bir kun yetasan, Toat-ibodat qil, shafqat qilurlar; Ketgan yaxshi kunlar qaytib kelurlar.

Hasratchi:

Bosh egaman senga, dono so'zingga, Qornin hashak bilan to'ldirgan eshak Ilohiy so'zlarni tinglaganmi hech? Tirik odamni yeb quturgan arslon, Qurbonlik qilganmi ilohasiga ?

Mol, dunyosi bisyor badavlat odam, Tillo tortib bermagan-ku ilohasiga? Qancha qurbonlik va ibodat qildim, Eshitmas iloham tilaklarimni.

Dono do'st:

Donolar hikmatin tinglagan odam Hurmoga o'xshaydi, yombi tilloga. Ekinzor dalani toptab, ezganlar, (Dehqon yo ovchining) o'qiga uchrar,

Chohga tushar ul qonho'r arslon.

Mol, dunyosi oshib ketganni Gulxanda yoqadi zamon podshohi.

Sen bularning izidan borma.

Tangri rizoligin so'ra, yaxishsi.

Hasratchi:

*So'zlarining rohatbaxsh shabboda kabi,
Nasihating dardga malhamdir.*

Xullas, shumerlar madaniyati va adabiyoti bashariyat tarixining hozircha fanga ma'lum bo'lgan eng qadimiy qismi bo'lib, uni tadqiq etish hali ko'pdan ko'p chalkash muaamolarga oydinlik kiritishiga shubha yo'q.

Qadimgi Misr adabiyoti

“Piramidalar kitobi” eramizdan 3 ming yil oldingi davrga oid bo'lib, marhumlarga bag'ishlangan. Marhum u dunyoda nimalar qilishi kerakligi haqida devorlarga yozuvlar shaklida bitilgan. Demak, kitobning mohiyati marhum kulti bilan bog'liq, ya'ni o'limni yengib o'tish, vaqt ustidan g'olib kelish, mangulikka erishish to'grisidadir. Tahlillar bu matnlarning fol'klor ohanglari bilan uyg'unligini ko'rsatmoqda. Uyg'unlik takrorlarda, parallelizmlarda, alliteratsiyalarda, arxaizmlarda, unli va undosh tovushlarning qaytarilishida ko'rinadi.

“Sarkafaglar kitobi” (m.o. 15 asr) “Piramidlar kitobi”ning davomi. Mazmuni “Piramidlar kitobi” ning mazmuniga o'xshaydi. O'rta Misr tilida yozilgan.

“Marhumlar kitobi” (m.o. 15 asr) didaktik adabiyot bo'lib, yangi Misr tilida yozilgan. Marhum tilidan “Men o'ldirmadim, o'g'irlamadim, bekorchi gap aytmadim, mol talashmadim” deya aytiladi. Bunda gunohlar kata-kichikligiga qarab emas, shaklning kelishiga qarab sanaladi. Qabr toshlarida marhumning ismi, kimligi, fir'avn oldidagi xizmatlari, ezgu ishlari bitilgan. Masalan, Sheshi nomli kohin (majusiylar ruhoniysi) qabr toshiga quyidagilar yozilgan: “men haqiqatni gapirdim, men to'g'ri ish qildim, men yaxshilikdan so'zladim va yaxshilikni takrorladim. Men aka va singilni yarashtirib qo'yish uchun hukm chiqardim, men o'jizni kuchlidan himoya qildim, men ochga non, yalang'ochga kiyim berdim, qayig'i

yo‘qqa qayiq yasab berdim. Men otamni hurmat qildim, onamga yaxshi munosabatda bo‘ldim, ularning bolalarini tarbiyaladim”. Mazkur uchinchi manbada jahon adabiyotida ilk bor “san’at” so‘zi ishlatiladi. Bu matn esa m.o. XXV asrga oid bo‘lib, Isesi nomli kohin qabr toshiga yozilgan: “Olimlik bilan maqtanma. Bir o‘zim hamma narsani bilaman deb o‘ylama. Maslahatni faqat donishdan emas, hamma joydan qidir. San’at chegara bilmaydi. Axir, rassom o‘z mahoratining so‘nggi nuqtasiga yetishmog‘i mumkinmi?”. Misrliklar uchun bu kabi yozuvlar nihoyatda muhim sanalgan. Dushmanlariga jazo berish uchun raqiblari haykallaridagi nomlarni o‘chirib, o‘rniga boshqa ismlarni yozib qo‘yish ularga kifoya qilgan. Ikkinchi ming yillikning oxirlariga tegishli “Kotiblarni madh qilish” asari Goratsiyning “Exegi monumentum” va A.S. Pushkinning “Haykal” she’rlariga xamirturish bo‘lgan. Mana o‘sha asardan parcha: “Donishmand kotiblar// Ilohlarning muovinlari// Kelajakni bashorat qilishgan// Ularning nomlari abadiy saqlanib qoladi// Ular o‘z ishlarini yakunlab ketishdi// Ularning hamma yaqinlari unutildi// Ular o‘zlariga misdan piramidalar yasashmadi// Bronzadan qabr toshlari ham// O‘zlaridan keyin merosxo‘rlar qoldirishmadi// Nomlarini ko‘tarib yuradigan farzandlar ham// Ammo ular o‘z meroslarini bitiklarda qoldirishdi// Bitiklar ularning kohinlariga aylandi// Maktub taxtalari esa o‘g‘illarga// Ularning piramidalari hikmatlar kitobi// Ularning bolalari esa qamishdan yasalgan qalam// Ularning umr yo‘ldoshlari qattiq toshlar//... Kitoblar uylardan kerakliroq// Mag‘ribdagi maqbaradan zo‘rroq// Hashamatli saroydan hashamatliroq// Ibodatxonadagi yodgorlikdan yaxshiroq” (A. Axmatova amalga oshirgan ruscha variantidan U.Hamdamov tarjimasini).

Imxotep – Papirusga yozuv bitgan ulug‘ kotiblardan biri (m.o. XXVIII a.). Imxotep yana birinchi piramida yaratuvchisi hisoblanadi (fir‘avn Joserning zinapoyali piramidasi). U misrliklar tomonidan ilohiylashtirilgan arxitektor, astronom, vrach, ehtimol, jahon adabiyotining ilk yozuvchisi hamdir (u qoldirgan matnni aniqlab isbot qilish qiyin bo‘lsa ham), deyiladi manbalarda.

Osiris haqida afsona. Bu misrliklarning bosh afsonasi bo‘lib, unda o‘lgan va qayta tirilgan iloh haqida so‘z boradi. Osiris Misr podshohi. U odamlarga ko‘p foydali, ezgu ishlarni o‘rgatadi: ekish, non pishirish, musallas tayyorlash, asal olish, davolash, ibodatgohlar qurish, din, mis va oltin olish, odamxo‘rlikdan tiyinish... Ammo Osirisning g‘alabasi sha‘niga berilayotgan ziyofatda akasi Set (cho‘l va yot mamlakatlar ramzi) bir sarkafag olib kelib, kimga sig‘sa, o‘shanga sovg‘a qilishini aytadi. Sarkafag Osirisga to‘g‘ri keladi. Chunki undan yashirincha (uxlab yotganda) andoza olingan bo‘ladi. Osiris uni kiyishi bilan Set sarkafagni yopib, Nil daryosiga tashlaydi. Osiris o‘ladi. Set uning tanasini 14 ga bo‘lib, butun Misr bo‘ylab sohib yuboradi. Shunda Osirisning singlisi va xotini parchalarni to‘plab, ulardan iloh Gorni yaratishadi. Gor ulg‘ayib, otasini kim o‘ldirganini biladi va Setga qarshi kurashib, uni yengadi. Ammo o‘zi ham ko‘zidan ayriladi. Ko‘zini qayta qozonib (quyosh ramzi), uni Osirisga beradi. Osiris uni yutib, tiriladi (tabiatning qayta jonlanishi). Osiris haqidagi afsona tufayli har yili bahorning kelishi qutlanadigan bo‘ladi. M.o. 1970-yilga tegishli papirus bitigida jahon adabiyotida birinchi marta dramatik asar epizodiga duch kelinadi. Bu epizodda qahramonlarning replikalari remarklar yordamida beriladi. Personaj monologi ham mavjud. Unda Osiris va Setning quorsiz jangi yoritiladi.

Qadimgi Misr adabiyotida sayohat, masal kabi janrlarning ilk kurtaklarini ko‘rish mumkin. Yana Injil va Platonning asarlarida (dialog) Misr adabiyoti ta‘siri yaqqol seziladi. Misr adabiyoti matnlaridan birida uchraydigan “Yaxlit bir narsa mo‘jizasini yuzaga chiqarish uchun pastda joylashgan tepadagiga uyg‘un, pastdagi esa tepadagiga muvofiq” degan qarash analogiyaning ulug‘ qonuni hisoblanib, bu qarash yyyevropaliklar dunyoqarashini yangi zamonlarga qadar belgilab kelgan.

Qadimgi Markaziy Osiyo va Eron adabiyoti

Avesto hozirgi tilda “asosiy kitob” ma’nosini bildiradi. M.o. IX va VI asrlarda paydo bo‘lgan, Sharq xalqlarining diniy, ma’naviy, falsafiy, adabiy mushtarak yodgorligidir. G‘arb olimlari uni Eronda paydo bo‘lgan deyishadi. Lekin keyingi vaqtlardagi ilmiy izlanishlar Avestoning avval Xorazm (Markaziy Osiyo) da paydo bo‘lib, so‘ng Eron va Hindistonga tarqalgan, deya taxmin qilishga asos beradi. Uning asoschisi Zardusht, ergashuvchilar esa zardushtiyalar sanaladi. Zardushtiyalar Axuramazdaga sig‘inish bilan birga quyosh, olovga, suv, zamin va taqdirga topinishgan. Hozirgi kunda zardushtiyalikning dunyo bo‘ylab 129 000 dan ziyod vakillari bor. “Avesto” matni 21 ta kitobdan iborat bo‘lgan. Unda dunyoni boshqaruvchi ikki kuch – Axuramazda va Axriman haqida batafsil so‘z yuritiladi. Axuramazda ezgulik, Axriman esa yovuzlik homiysi. Ular o‘rtasida mangu jang boradi. Axuramazdaning 6 tajalliysi bor: 1. Vohu Mana (ezgu niyat), 2. Asha Vaxishta (eng yaxshi haqiqat), 3. Spenta Armayti (muqaddas halollik), 4. Xshatra Varya (tilakli hokimiyat), 5. Xarvatat (butunlik), 6. Umuratat (uzoq umr, abadiy hayot). Ushbu olti ideal insonlarni ma’naviy kamolotga erishishi uchun eng oliy qadriyat hisoblangan.

“Avesto” matnida dastlab ohang uyg‘unligi saqlangan. Keyinchalik matnning 5 dan 3 qismi yo‘qolgan (Aleksandr Makedonskiy O‘rta Osiyoga bostirib kelganda “Avesto” ni yo‘q qilishga harakat qilgan va bunga qisman erishgan. VII asrdan boshlangan arablar bosqini davrida yana shu hol yuz bergan. Umuman, bir xalq boshqa xalqlar ustiga bostirib borib, ularni yengib, ustidan hukmronlik qilar ekan, odatda, mahalliy xalq tarixini, tarixni bilguvchilarni, ziyolilarni, o‘qimishlilarni yo‘qotishga urinadi. Yaqindagina parchalanib ketgan sho‘rolar hukumati ham xuddi shunday siyosat yurgizgan edi). Natijada ritmik strukturaga putur yetgan. Shunga qaramay, o‘rta asrlarda gotik romanlar va M. Bulgakovning “Master va Margarita” romanlarida shu konsepsiyaga ergashilganligi kuzatiladi.

Qadimgi hind adabiyoti⁷

“**Mahabhorat**” eposining nomi ulug‘ jang, degan ma’noni bildiradi. Doston m.o. X-IV asrlarda vujudga kelgan bo‘lib, milodiy taxminan IV asrlarda yozib olingan. “Mahabhorat” va “Ramayana” qadimgi hind adabiyotining cho‘qqisi hisoblanadi. “Mahabhorat” 200 ming misradan iborat bo‘lib, hajman “Iliada” va “Odisseya”dan 8-marta ko‘pdir. Asarning asosiy syujeti shundayki, aka Panduning besh o‘g‘li uka Dxishtrotning yuz o‘g‘li o‘rtasida taxt talashish natijasida nizo kelib chiqadi. Taxt qonunan besh o‘g‘ilning to‘ng‘ichi Yudxishtga tegishli bo‘lsa-da, hiyla-nayrang bilan Dxishtrotning o‘g‘li Duryodxon uni egallab oladi. O‘rtada muhoraba (jang) boshlanadi. U 18 kun davom etadi va besh o‘g‘ilning g‘alabasi bilan yakunlanadi. Yudxisht mamlakatni uzoq vaqt adolat bilan boshqarib, asar so‘ngida ukalari va umumiy xotinlari bo‘lmish Draupadi bilan birga ilohlar olamiga kirish uchun muqaddas tog‘ cho‘qqisiga ko‘tariladi.

“**Ramayana**” eposi til xususiyatlariga ko‘ra “Mahabhorat” yozilgan davrdan keyinroq vujudga kelgan. Lekin asar voqelari – Ram, Krishnaning qahramonliklari va uni ma’bud deb tan olinishi ancha qadimroq vaqtlarda yuz bergan, shoir Valmiki “Ramayana” dostonining asosiy muallifi deb taxmin qilinadi manbalarda. Ammo dostonning to‘liq shakllanishida boshqa shoirlar ham hissa qo‘shgan. Doston syujeti markazida Ram, uning xotini Sita, devlar va jinlar mamlakati hukmdori – o‘n boshli dev Ravana (ehtimol, o‘n buyuk lashkarboshilari borligi uchun shunday deyilgandir) turadi. Ram 14 yilga taxtdan uzoqlashtiriladi, ukasi Lakshman va xotini Sita bilan sargardon hayot kechirai. Keyin kimsan – Ayyodxya davlati shohin-

⁷ Eng qadimgi adabiyoti “Veda”lardir. Diniy va marosimiy matnlardan iborat “Veda”lar m.o. XVIII–XIII asrlarda Hindistonga kirib kelgan oriy qabilalar madaniyati bilan sintezlashuv negizida paydo bo‘lib, o‘qituvchi tomonidan o‘quvchiga yod oldirish yo‘li bilan o‘rgatilgan. Veda–bilim degani. Undan xudolar madhi, qahramonlik afsonalari, pandnomalar, falsafiy sharhlar o‘rin olgan.

ing o'g'li Ramning sevikli xotini Sitani devlar hukmdori Ravana o'g'irlab olib kelib, unga uylanmoqchi bo'ladi. Sita turli bahonalar bilan to'yni kechiktiradi. Bu vaqt oralig'ida Ram va ukasi Lakshman, jangchilari, shamol ma'budi hamda donishmand maymun Xonuman yordamida devlar makoniga yetib keladi. Jangda Ramning qo'li band keladi. Doston syujeti shulardangina iborat emas. Unda oilaviy mojarolar tufayli davlatning zaiflashuvi masalasi, adolatli podshoh va kuchli davlat munosabatlari oilaviy ziddiyatlar bilan birgalikda ta'sirli aks ettirilgan. "Ramayana" va "Mahabhorat" dostonlarini buyuk hind adibi Robindranat Tahur Homerning "Iliada" va "Odisseya" dostonlariga qiyoslaydi. Qadimgi hind eposlari jahondagi juda ko'p tillarga tarjima qilingan. "Ramayana" dostonini yozuvchi va tarjimon Muhammad Ali o'zbek tiliga tarjima qilgan.

"Panchatantra" hamda "Kalila va Dimna". Qadimgi hind adabiy-estetik tafakkurining nodir durdonalaridan biri "Panchatantra" (Besh kitob) asari milodning III-IV asrlarida vujudga kelgan. Janubiy hind o'lkasida Amora-shakti (o'lmas qudrat egasi) nomli dono podshoh bo'lib, uning bir biridan axmoq uchta o'g'li bo'ladi. 12 yil mobaynida o'z ona tili grammatikasini o'qib ham uqishmabdi. Ota donishmand vazirlarini to'plab, maslahat solibdi. Vazirlar uch o'g'il tarbiyasini donishmand Vishnu-sharmanga topshirishni maslahat beribdi. Vishnu 6 oy muhlat so'rab, shahzodalarga "Panchatantra" hikoyalarini aytib beribdi. Boshqa bir manbada esa "Panchatantra" m.a. IV asrda noma'lum muallif tomonidan yozilganligi aytiladi. Unga ko'ra, "Iskandar va Pur jangidan so'ng hindlar makedoniyalik istilochilarni qirib tashlab, o'zlarining shahzodasi Dobshalimni podshoh qilib ko'taradilar. Ammo u kibru havo va dabdabaga berilib, xalqqa jabr-zulm qila boshlaydi. Shunda vazirlar yashirin tarzda yig'ilib, donishmand brahman Boydaboni chaqirib, undan podshohni adolat va insofga, yaxshilikka da'vat qiluvchi bir hikmat yozib berishlikni iltimos qiladilar. Shunda Fil bilan To'rg'ay hikoyasi yuzaga keladi. Fil daryo bo'yiga suv ichgani kelganida o'zi bilmagan holda to'rg'ay uyasidagi jajji tuxumlarni sindirib yuboradi. To'rg'ay

filga o‘z dardini aytsa, fil takabburlik bilan qo‘pollik qiladi. To‘rg‘ay o‘rmondagi do‘sti qarg‘ani ishga solib, filning ko‘zini cho‘qitib ko‘r qiladi. So‘ng qurbaqalarga aytib, ko‘rmayotgan filni jarlikka qulatib yuboradi. Hikoyadan maqsad zolim har qancha qudratli bo‘lmasin, jazosiz qolmasligini eslatishdir. Donishmand Boydabo zolim Doshalim bilan uchrashib, unga yaxshi so‘zlarni aytib, dilini eritadi. Shoh uning nasihatlarini tinglashga rozilik bildiradi. Donishmand hikmatlarida aytilishicha, inson boshqa jonivorlardan to‘rt xislati bilan farqlanadi: u turli ilmlarni bilishi (1), go‘zal xulqli va shirinsuxan bo‘lishi (2), vazminlik bilan oqilona ish tutishi (3) va adolatli (4) bo‘lishi kerak. Asar davomida shu kabi bir qator hikmatlar keltiriladi. Hind donishmandlari ming yillar davomida bu hikmatlarni aytib jahon xalqlariga yetkazganlar. Qadimgi Hindistonda adabiy-estetik tafakkur mifologik inonch-e‘tiqodlarni va umuminsoniy ideallarni ilgari surgan”⁸. “Panchatantra” atoqli tarjimon Ibrohim G‘afurov tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan.

“**Kalila va Dimna**” eposi “Panchatantra”, “Xitopadeshe” va shu kabi boshqa asarlar bilan ildizi bir ekanligi aytiladi⁹. Chunonchi, masalan, “Kalila va Dimna” va “Panchatantra”ni chog‘ishtirib o‘qib ko‘rishning o‘ziyoq bu fikrni isbot qiladi. “Kalila va Dimna” VI asrda Eron shohi Anushiravon davrida Hindistondan Eronga keltirilib, forsiyga o‘giriladi. Tarjima asnosida Sharq an‘anasiga ko‘ra tahrirlar, qo‘shishlar, qisqartirishlar amalga oshiriladi. Natijada “Panchatantra”dan bir muncha farqli bo‘lgan “Kalila va Dimna” asari dunyoga keladi. Asar keyinchalik ko‘plab, jumladan, arab, rus, tojik, ozarbayjon va o‘zbek tillariga ham o‘girilgan. O‘zbek tiliga eng so‘ng olimi Suyuma G‘aniyeva tomonidan amalga oshirilgan. Asar pand-nasihatga yo‘g‘rilgan ertak, masal, rivoyat va hikoyatlardan iborat bo‘lib, hayvonlar, qushlar vositasida odamlarning qilmishlari va qilmishlarning oqibatlaridan hikoya qiladi. Eng

⁸ Qarang: Болтабоев Х., Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2013.

⁹ Калила ва Лимна. – Тошкент: Фахр Фулом нашриёти. 2012. – Б. 254.

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**